

VITENDAWILI KATIKA JAMII: MAANA, MAUDHUI NA MATUMIZI YAKE

F.E.M.K. Senkoro

Utangulizi

1.0 Fasihi-Simulizi na Mabadiliko yake

Kuna baadhi ya wanazuoni wenye mawazo kuwa fasihi simulizi ni masimulizi ya kale ambayo hurithishwa kutoka kizazi kimoja hadi kingine.¹ Mtazamo huu unamaanisha kuwa fasihi simulizi ilikwishatungwa na wahenga, na sasa hivi kizazi cha leo huipokea tu ikiwa imekwishapikwa na kui-vishwa. Kazi ya kizazi cha leo, basi kutokana na mtazamo huo, ni kuila tu sanaa hiyo na kuipitisha kwa vizazi vijavyo. Chakula hiki ni kitendawili, kwani yashangaza hakiishi wala kuhitaji wapishi wapya! Hakiharibiki, hakipoi!!

Si kweli kuwa fasihi simulizi ni masimulizi tu ya kale yarithishwayo kivizazi. Fasihi-Simulizi ni utanzu wa sanaa ulio hai na ambao hukua na kubadilika kutokana na mabadiliko ya wakati na ya mfumo jamii. Si sanaa hai ambayo nayo huhusika katika kanuni ya migongano na ya mwendo katika maisha. Kwa hiyo basi, sanaa hii hukua hubadilika na hata sehemu zake zingine hutokea kupigwa vikumbo na wakati na mazingira mapya zikabaki kuwa historia ya mambo yaliyopita ifaayo tu kuhifadhiwa katika nyaraka za mambo ya kale.

Sifa hii ya mabadiliko katika fasihi simulizi inakuwa muhimu ya kufanyia utafiti tanzu zote za fasihi simulizi na kuyanukuu pamoja na kuyachambua mabadiliko yake ili kufahamu ni fasihi simulizi ipi ambayo leo hii inatumiwa na jamii ama sehemu ya jamii na kwa nia au madhumuni gani. Hii pia inamaanisha kuwa watafiti wasiishie tu katika kuwahoji wazee vijijini kama kwamba fasihi-simulizi ni ya hao vizee vikongwe tu. Vijana pia wanayo fasihi-simulizi iyaelezayo mazingira yao kama wayaonavyo na wayaelewavyo. Wafanyakazi viwandani, makuli bandarini, waendesha mikokoteni na wengi wengineo huwa na fasihi

simulizi zao zinazosadifu mazingira yao. Fasihi-Simulizi si ya watu wa vijijini tu kama baadhi ya wataalamu waelekeavyo kudai.

Sifa hii ya mabadiliko na nyinginezo zitatumiwa katika makala haya na kuhusishwa na matumizi ya vitendawili katika jamii.

2.0 Uchambuzi na Nadharia za Vitendawili

2.1 Uwanja wa uhakiki na uchambuzi wa wanazuoni wa vitendawili, hususa vile vya Kiswahili na vya Afrika kwa jumla ni mchanga mno. Inawezekana sababu moja kubwa ya hali hii ni kuwa vitendawili huhusu zaidi watoto, navyo vimejikita zaidi katika kuwachangamsha na kuwaburudisha watoto baada ya kazi nyakati za usiku, ama tuseme hivyo ndivyo wavionavyo vitendawili wanazuoni wengi.² Sawa na hali ilivyo ya upungufu mwingi sana leo hii kwa upande wa fasihi-andishi ya watoto, vivyo hivyo, yaelekea umuhimu wa kuchambua fasihi-simulizi ihusianayo na watoto hao pia haujaonekana kwa baadhi kubwa ya wataalamu wa fasihi.

2.1.2. Kazi za uhakiki na uchambuzi kuhusu nyanja nyingi za vitendawili vya Kiswahili na vya Kiafrika kwa jumla ni chache sana. Nyingi zimekusanywa tu. Kwa mfano kazi ya S.S. Farsi ya Swahili Sayings³ au hata ya akina S.Y.A Ngole na T.S.Y. Sengo (wahariri) ya Fasihi-Simulizi ya Mtanzania: Vitendawili - Kitabu cha Kwanza⁴ ni nzuri sana kwa kuanzia. Ila leo hii tungetazamia uchambuzi wa kina na mapana wa fasihi-simulizi uhusishao nguvu zote za mazingira ya jamii kama vile wakati, uchumi, siasa na utamaduni kwa jumla, nguvu ambazo ndizo zizaazo matumizi ya aina fulani ya vitendawili au ya utanzu wowote wa fasihi.

2.1.3 Baadhi kubwa ya kazi za uhakiki na za nadharia, kuhusu vitendawili vyetu imetokana na jicho na akili ya wachunguzi wa nje, wachunguzi ambao E. Kezilahabi kawaita extra - muros.⁵ Hawa huwa na madhumuni mengi wachunguzapo kazi za sanaa za Afrika. Aghalabu, kutokana na jicho lao la kigeni na hasa kwa vile wengi wao huiandikia hadhira ya kwao, mara kwa mara kalamu zao huishilia katika kutoa maelezo marefu kuhusu mambo ambayo kwetu yamezoweleka tu. Hutokea kuwa mara nyingine jicho la kitalii hupendezwa na yale ambayo kwetu hayana maana sana; na hata wakati mwingine jicho na akili ya namna hiyo huweza kupotosha baadhi ya mambo hata kama nia ya utafiti ilikuwa nzuri tangu awali.⁶

2.1.4 Hata hivyo hali hii si kwa wataalamu na watafiti wote. Utafiti wa P.D. Beuchat ujitokezao katika makala yake ya "Riddles in Bantu",⁷ kazi ya I. Schapera "Kxatla Riddles and Their Significance"⁸ kazi za Lyndon Harries kuhusu vitendawili vya Wamwera na Wamakua⁹ uchunguzi wa John E. Kaemmer kuhusu vitendawili vya Watu wa Msumbiji¹⁰ na utafiti mchangamano wa Ruth Finnegan kuhusu vitendawili kwa jumla katika Afrika¹¹ ni mifano ya kazi ambazo ijapokuwa hapa na pale zaibusha matamko mapana yahitajiyo uthibitisho zaidi, zinatupatia misingi ya kinadharia ifaayo kutumiwa wakati wa kuchambua vitendawili. Misingi hii tutajaribu kuitumia humu.

2.2. Chimbuko la Vitendawili

Yaelekea kuwa chimbuko la vitendawili, sawa na la sanaa kwa jumla, ni mahitaji ya kisanaa ya watu. Mtu, tofauti na mnyama, ana hisia za sanaa ambazo zimefungamana na mazingira yamzungukayo, na hisia hizi humfanya mtu huyo atumie sifa za kiumbuji (aesthetics) kuyasawiri mazingira hayo.

Neno sanaa tunalitumia kumaanisha kazi ya mtu yenye mwigo wa uyakini uliofungamana na wakati, mazingira na mfumo wa jamii. Mwigo huu hujengwa kutokana na kanuni za uzuri (upendezi) au hata ubaya. Sanaa basi, ni kazi ya mikono na/au akili ya mtu, nayo aghalabu ina umbo dhahiri lenye maana kamili.

Chimbuko la sanaa - ikiwemo ya vitendawili - hutokana na kanuni hizo zilizotajwa. Kwa hiyo, mtu hupata shibe ya kisanaa aitapo mnanasi kuwa ni "kuku wangu atagiaye miibani". Njaa ya kisanaa hushibishwa wakati mfananisho huo ushughulishapo bongo za wategua vitendawili.

Chimbuko lingine la vitendawili ni lile la mahitaji ya matumizi. Mtu aliona haja ya kumwelimisha mwenziwe, kwa hiyo akang'amua njia ya kisanaa ya kuitoa elimu hiyo kuwa ni ya kutumia vitendawili.

Vitendawili vingi vinahusu mazingira ambayo kabla ya maendeleo ya Kisayansi kupatikana hayakuwa na maelezo ya kutosheleza. Ilibidi mtu, kwa njia moja ama nyingine, atoe maelezo kuhusu mazingira hayo. Kwa hiyo basi, mtu huyo alitunga visasili (myths) vya kuhalalisha kuwepo kwa vitu hivyo. Twaweza kusema kuwa baadhi ya vitendawili vishughulikiavyo maumbile yaelezwayo katika visasili vya jamii fulani hapo hapo vyenyewe huwa visasili. Kwa mfano, usingizi waelezwa kuwa ni "kinyuzi chembemba kimfungacho shujaa", ama "uzi mwembamba (ambao) umefunga dume kubwa".

Mimba ni "Msitu Mkubwa (ambao) halii komba", na mvua ni "Miguu mirefu (ya Mungu?) iliyosimama uwanjani". Bahari twaambiwa ni "Kitanda cha mkongachale" na kadhalika.

Hata hivyo, juu ya yote hayo, yaelekea kuwa chimbuko lingine la vitendawili ni misemo ya kimitaa ambayo hadhira yake ipanukapo, na misemo hiyo ishikapo katika maisha ya watu wengi hugeuka na kuwa vitendawili.

Baadhi ya hizi ni nadharia laini tu ambazo zahitajiwa ziwe changamoto ya utafiti na majadiliano zaidi kuhusu chimbuko la vitendawili: chimbuko ambalo hadi sasa wataalamu walioshughulikia uwanja wa vitendawili hawajaligusia.

Wakati mwingine suala la chimbuko la kitu huweza kukamilishwa zaidi iwapo maana, sifa na tabia za kitu hicho zitachambuliwa. Hili ndilo lifuatialo hapa.

3.0 Maana, Sifa na Tabia za Vitendawili

3.1 Vitendawili, kwa maana pana sana ni aina mbali mbali za SITIARI ambazo aghalabu hutumia na kutoa taswira za kitu au vitu, wazo, dhana, watu, maumbile, na kadhalika kuwakilisha kitu/vitu, wazo, dhana, watu ama maumbile mengine katika mazingira maalumu na kwa wakati maalumu.

3.2 Twaweza kulikabili swali la maana ya vitendawili kwa njia ya kuorodhesha sifa kuu zijitokezazo katika sanaa hii:

3.2.1 Mahali, wakati na namna ya kutega na kutegua vitendawili hutofautiana toka jamii hadi jamii. Hata hivyo yaelekea kuwa katika jamii nyingi za Afrika vitendawili hutolewa usiku, na hata baadhi ya jamii zimeweka miiko kuhusu wakati wa kutegeana vitendawili.

3.2.1.1 Katika jamii nyingi za Afrika mianzo na miisho ya vitendawili hufuata ruwaza fulani. Vitendawili vya Kiswahili, kwa mfano huanza na "Kitendawili" "Tega". Na iwapo waliotegewa kitendawili wameshindwa kutegua hudaiwa wampe mji huyo mtegaji (angalia sehemu ya 4.5 ya makala haya kuhusu utoaji mji). Utoaji huu wa miji huenda ulitokana na jadi za kivita za kuteka miji kwa jamii zilizotumia vitendawili.

Kwa Wagtala, vitendawili huanza na ruwaza ya swali: la "Mpolelle dilo, ompolelle gore.....keeng?" (Hebu nieleze, nieleze kama ni nini.....?). Kwa Walamba vitendawili huanzwa na "Iyo!" (Bunia kitendawili hiki!); na Wakamba vitendawili huanzwa na "kwata ndai! (Daka kitendawili hicho!).

Kwa wote hao, kila hadhira iliposhindwa kutegua kitendawili hudaiwa na muulizaji wampe muulizaji huyo kitu kabla hawajasaidiwa kukitegua. Jadi hii hutegemea mazingira ya jamii zinazohusika.

Kwa hiyo jamii za wafugaji hudaiwana ng'ombe au mifugo mingine, wakulima hudaiwana mashamba na kudhalika. Mazingira huainisha ruwaza hizi za miisho ya vitendawili. P.D. Beuchat (1965:189-190) ameziorodhesha tu ruwaza hizo bila kuzichambua na kuzihusisha na mazingira.

3.2.2 Vitendawili hutumia lugha ya sitiari, na mara nyingine lugha hii huwa na aina ya ushairi ndani yake. Kwa hiyo basi, katika ulimwengu wa kitendawili "yai" huwa "nyumba isiyoyana mlango,"¹² na moto ni "Mwarabu Wangu mkali sana ukimshika hashikiki, hana panga, hana shoka, hana kisu, hana mshale". Sifa hii ya lugha ya sitiari imesisitizwa hata na mhakiki na mwanafalsafa wa zamani wa Kigiriki, Aristotele, katika andiko lake la Rhetoric¹³ kuwa ni kigezo muhimu katika uundaji wa vitendawili.

3.2.2.1 Ni wazi kuwa uundaji wa sitiari hutegemea mazingira, wakati na mfumo wa jamii ambayo hutumia kitendawili hicho. Kwa hiyo basi, kwa jamii ambayo imepitia utawala wa Kisultani, njiti za kibiriti zitaundiwa kitendawili cha "Watoto wa sultani wamevaa kofia za chuma", wakati ambapo jamii iliyozoea maisha ya ufugaji kitendawili kilikuwa, "Nimemnunua sungura nimemvika kofia". Kwenye jamii ambako watu bado wanaishi kidugu sitiari itakayotumika kuelezea njiti ni ile ya mtu anayemkuna mwenzake kichwa na kupewa zawadi ya moto ("Nikune kichwa nikupe moto"). Kwa asiye navyo ila wanawe njiti za viberiti zitakuwa "Wanangu wengi ambao wote wamelala chango moja".

Sitiari hizi ziundazo vitendawili vielezavyo kuhusu njiti za kibiriti zimetokana na utafiti uliofanywa wilayani Mafia, Kilosa, Ifakara na Morogoro na kutolewa katika kitabu cha S.Y.A. Ngole na T.S.Y, Sengo (wahariri) Fasihi Simulizi ya Mtanzania: Vitendawili Kitabu cha Kwanza. Kwa bahati mbaya hatuelezwi wapi kila kimoja kati ya vitendawili hivyo kimetoka baina ya wilaya hizo pne, jambo ambalo lingetufanya tuelewe vizuri uhusiano wa sitiari zitumiwazo na mazingira ya jiografia, historia na jamii ya watu wanaohusika.

Ni rahisi kuona umuhimu wa mazingira hayo tuangaliapo, kwa mfano, vitendawili vya Wahehe waishio kusini mwa Tanzania. Mazingira ya jiografia ya watu hawa ni

va milima, na historia yao ni ya kivita hasa nyakati za Mkwawa wa Muyuqumba. Kwa hiyo basi mkeka kwa watu hawa ni "Mlima wa Munjili uliojaa njia za kupitia ng'orbe". Kitendawili cha "Polopolo katika majani" ambacho jibu lake ni "Risasi" ni sitiari itumiayo tamathali ya anakali ya sauti kuigiza sauti ya risasi dalili ya mazoea ya vita kwa jamii hii. Vivyo hivyo kitendawili cha "Chifu kakaa juu ya sakafu wakati akina yahe wanapumzika vitini". ambacho jibu lake ni "Boga" kisingetumia sitiari hii kama jamii hii isingekuwa imepitia enzi za utawala wa kichifu. Ni wazi kuwa kitendawili cha namna hii huweza pia kuwa na kejeli na teto ndani yake. Jambo hili tutalipa nafasi yake mahsusi.¹⁴

3.2.3 Sawa na methali, vitendawili vingi vina sifa ya ufupi wa maelezo. k.m. Adui mpenzi = Moto.

Ngongc ndii = Mkungu wa ndizi

Nyelde nyele (Kimasai)

Tafsiri: Yule, huyu = tone la maziwa

Na hata wakati mwingine kitendawili huweza kuwa neno moja tu. Kwa mfano kitendawili cha Ki-kamba na Kigogo cha "Tse" ambacho jibu lake ni "shaziá idondokapo".

3.2.4 Vitendawili hujengwa na mwigo, mfananisho, mlinganisho ama mlinganuo wa maana, sauti/mdundo, rangi, ukubwa na udogo, na kadhalika.

3.2.4.1 Kwa mfano, kuhusu mwigo wa sauti vitendawili vifuatavyo huweza kuwa vielelezo vizuri:

- pa funua pa funika (Nyayo wakati wa kutembea)
Ba funua ba funika

- Kuku pi na kula pi (Kipare)

Tafsiri: Huku pi na kule pi

= Mkia wa kondoo atembeapo.

- Nyelde nyele (Kimasai)

Tafsiri: Yulee, huyu! = Tone la Maziwa

Kitendawili hiki cha Kimasai, zaidi ya kuwa kinajihusisha na aina muhimu ya chakula kwa Wamasai, pia kinatumia mlinganisho wa sauti zinazosawiri tendo la kutoka kwa tone la mwisho la maziwa kibuyuni. Tendo hili kwanza lina kujinasua kwa tone hilo kutoka kibuyuni ambako kumeelezwa kwa sauti ya "Nyelde"; kunakofuatiwa na kuteleza kwa tone hilo katika kuta za kibuyu wakati likitoka ambako kumeelezwa kwa sauti ya "nyele".¹⁵

3.2.4.2 Matumizi ya rangi hujitokeza katika baadhi kubwa ya vitendawili. Wakati mwingine ni ya moja kwa moja, kwa mfano kitendawili cha "Cheupe, chekundu, cheusi" ambacho jibu lake ni "zambarau". Lakini pia matumizi haya huweza kuwa ya kujificha, kwa mfano katika vitendawili vifuatavyo:

- Mzungu anamlamba Mjaluo = Moto na chungu
- Mzungu amembeba Mwafrika = Moto na chungu
- Wazungu wawili wamechungulia dirishani = Makamasi

3.2.4.3 Matumizi ya ukubwa ama udogo nayo vile vile yanayo nafasi kubwa katika uundwaji wa vitendawili. Vitendawili vifuatavyo huweza kuwa vielelezo vizuri vya hili:

- Mfupi kasimama mlangoni = kufuli
- Nyumba yangu kubwa, mlango wake mmoja, na kama hayupo mwenyewe, haifunguki = kufuli
- Mlima mrefu nimeupanda kwa kucha = Uqali
- Mtoto mdogo kapanda mti mkubwa = sisimizi (changaa)

3.2.4.4 Wakati mwingine sifa ya idadi hutumiwa kujenga kiini cha Vitendawili. Kwa mfano:

- Mti mmoja una matawi saba, manne mabichi, mawili makavu, moja lina wazimu
  - = Ng'ombe (Miguu minne-matawi mabichi, pembe mbili -matawi makavu, mkia mmoja - tawi lenye wazimu)
- Gololi mbili zinakwenda mbio = macho
- Popoo mbili zavuka mto = macho
- Nimekwenda msituni nimewaona vyura watatu, wa kwanza anatembelea miguu minne, wa pili anatembelea miguu miwili na wa tatu anatembelea miguu mitatu
  - = Hatua za kukua kwa mtu: mtoto anapotambaa, atembeapo na atumiapo mkongojo uzeeni
- Nimelima majani yote shambani mwangu lakini nimesaza visiki viwili tu
  - = Masikio baada ya nywele kunyolewa
- Shamba langu kubwa kisiki kimoja = Tumbo na kitovu

3.2.4,5 Hizo ni baadhi tu ya sifa za vitendawili. Ziko pia sifa zinginezo ambazo wasomaji huweza kuzitafiti na

kuzihusisha na vitendawili vya kwao. Nyingi ya hizi zimetajwa na P.D. Beuchat katika makala yake ya "Riddles in Bantu".¹⁶ Ziko sifa za mwulizaji wa swali ambalo hupatiwa jibu, sifa za kihadithi ambapo hutokea kuwa hadithi nzima ni kitendawili, sifa ya maneno katika kitendawili hicho hicho kimoja, sifa ya kuwa na mdundo ama mapigo mahususi¹⁷ na hata sifa za kishairi ambapo kama si lugha tu ya kishairi itumikayo, kitendawili huweza kuwa ni shairi, na pia sifa ya ucheshi hujitokeza katika baadhi ya vitendawili, na sifa ya kiwimbo.¹⁸

Ni wazi kuwa hakuna kitendawili kimoja chenye sifa zote hizo zilizotajwa. Kutajwa kwa sifa hizi hutusaidia tu katika uainishaji wa vitendawili katika jamii. Kuzielewa sifa hizi kwa undani hutusaidia katika kuyafahamu fika matumizi na maudhui ya vitendawili mbali mbali, mambo ambayo nayo tutayachunguza hapa.

4.0 Maudhui na Matumizi ya Vitendawili

Vitendawili vingi hushughulikia mazingira yaliyozunguka watu. Katika vitendawili, asili inaelezwa kijumla na aghalabu vitendawili huchunguza mimea, wanyama, wadudu, na maumbile mengineyo. Kwa hiyo basi, maudhui ya vitendawili hutofautiana toka jamii kufuatana na mazingira na mahitaji ya jamii hizo. Haya pia huathiriwa na kazi ama dhima ya vitendawili vinavyohusika.

4.1 Vitendawili vina matumizi mengi kama vile:

- (i) Kuelimisha
- (ii) Kutajirisha na kupamba maongezi
- (iii) Kuburudisha
- (iv) Kukosoa au hata kukejeli

4.1.1 Kuelimisha

Dhima ya kuelimisha kunakofanywa na vitendawili imejadiliwa na hata kuchambuliwa na baadhi ya wahakiki walioshughulikia uwanja huu. Ruth Finnegan (1970-1977) na P.D. Beuchat (1965) wanaiona dhima hii kuwa ni ya pili kiuzito ilinganishwapo na ya kuburudisha. Beuchat anasema,

Vitendawili huelimisha kutokana na upana wa maudhui yake; lakini hasa hasa dhima yake kuu ni ya kuburudisha.¹⁹

P. Mbughuni, katika makala yake ya "Riddles: Food for Thought"²⁰ yeye amesisitiza umuhimu wa dhima hii ya kue-

limisha kunakofanywa na vitendawili; hata akachambua na kuorodhesha hatua mbalimbali za uelimishaji huu. Hapa basi yuko mtoaji kitendawili (ambaye aghalabu, katika jamii za jadi vitendawili vilipotumiwa kuwa sehemu ya taasisi ya elimu, alikuwa mzazi au walau mtu mzima) ambaye hutoa kitendawili kwa hadhira yake (aghalabu hadhira hii ni ya watoto) akiwa na kusudi maalumu. Kwa mfano, mzazi angeweza kuamua kuwafunda wanawe juu ya mimea mbali mbali. Kwa hiyo atachagua vitendawili vihusavyo mimea hiyo. Vivyo hivyo kuhusu historia, mazingira, na sifa zingine tulizozitaja.

Haya yote yanamaanisha kuwa katika huo uelimishaji hadhira ilikusudiwa iwe macho na uchunguzi kuhusu lugha ya mlinganisho, historia ya jamii na mazingira yaliyozunguka jamii hiyo, ya kiuchumi, kisiasa na kiutamaduni.

Kutokana na vitendawili hadhira iliweza kudokezewa kuhusu historia ya jamii, na hapo hapo amali za jamii zilielezwa kwa vizazi vichanga.

Uelimishaji utokanao na vitendawili ulijihusisha pia na kuwafunza watoto/vijana ujuzi wa kuchunguza, kuhakiki, kuhusisha mambo, kuuliza na kujibu maswali, pamoja na kukuzu ufundi wao wa lugha ya jamii yao. Humo humo imani za jamii kuhusu mazingira na maumbile ambayo machimbuko yake hayakuelezeka kwa urahisi zilitolewa kwa kupitia katika vitendawili. Katika uelimishaji huo ilifunzwa uhodari wa kusikiliza wepesi wa kujibu maswali.

"Uelimishaji huo leo hii umetambuliwa umuhimu wake na baadhi ya wahakiki. Makala ya H.J.M. Mwansoko, "Mbinu za uchambuzi wa Vitendawili",²¹ imelidhihirisha hilo kwani imeshughulikia ufundishwaji wa vitendawili katika shule za sekondari za Tanzania na vile ambavyo huweza kusaidia kutolea elimu.

4.1.2 Kutajirisha na kupamba Mazungumzo

Vitendawili hutumika kutajirisha na kupamba mazungumzo. Kwa mfano, kwa Wamasai mtu atakapo kumwomba mwenziwe maziwa huweza kujibiwa kwa kitendawili cha "Nyelde nyele" kuelezwa kuwa maziwa yamekwisha. Vitendawili pia huweza kuwa njia ya kuanzia, kukatisha ama kumalizia hadithi au kisa kielezwacho.

4.1.3 Kustarehesha

Utegaji na uteguliwaji wa vitendawili pia ni njia moja ya kuwastarehesha na kuwaburudisha watu, hasa watoto

wadogo, baada ya kazi za siku nzima. Dhima hii imepewa nafasi ya kwanza na baadhi ya wanazuoni (k.m. Finnegan: 1970: 442). Hata hivyo dhima hii ya kuburudisha mara kwa mara huwa imefungamana na zingine, kama vile za kuelimisha, kupamba mazungumzo na hata kukosoa au kukejeli, nayo si lazima isimame pekee kama aelekeavyo kuisisitiza Ruth Finnegan.

4.1.4 Kukosoa na Kukejeli

Dhima ya kukosoa ama kukejeli huingiiana na kushirikiana na ile ya kuelimisha. Inawezekana basi, kuwa katika kitendawili cha Kihehe cha "Chifu kakaa juu ya sakafu wakati akina yahe wanapumzika vitini" ni kejeli iliyojificha katika tabaini kuwa chifu yeye hupumzika kitini wakati ambapo wananchi wengi wanaumia sakafuni (ardhini).

Hali kadhalika vitendawili vya "Wazungu wawili wanachungulia dirishani = makamasi", Mwarabu wangu nimentupa Biwini = Machicha ya nazi", "Mzungu katupwa jalalani = Machicha ya nazi" ni mifano mizuri ambayo ndani yake mna hisia ya kejeli na dharau. Ijapokuwa Mwansoko (1981) anadai kuwa kutokana na "athari na mwamko wa kisiasa" zijitokezazo katika vitendawili hivi basi "bila shaka ni vya karibuni zaidi", huu ukaribuni autajao una matatizo yake. Kitendawili kimtajacho Mwarabu inawezekana kabisa kuwa kilitungwa mara tu baada Mwarabu kuanza utawala wake wa kidhalimu, cha Mzungu hali kadhalika inawezekana kiliuzushwa na majilio ya wakoloni wa Kizungu. Vitendawili hivi pamoja na kile cha Wazungu wawili wachunguliao dirishani yaelekea kabisa kuwa vilitumiwa kimteto, kuumba ndani ya mioyo ya watawaliwa chuki na dharau kwa watawala wa kikoloni, kwa hiyo basi kuwafanya wasiwaabudu watu hao bali wawaone kuwa ni sawa na makamasi, ni sawa na machicha ya nazi yasiyotakiwa katika jamii na ambavyo mahali pake pa stahili ni katika jaa, palipojaa uchafu na uoza mwingine. Kwa maneno mengine, katika vitendawili hivi vilivyojaa chuki na dharau uko mwito kwa watawaliwa kupinga kutawaliwa kwao na kuungana pamoja ili kumtimua mkoloni.

4.1.5 Matumizi Mengineyo

Isieleweke kuwa yaliyotajwa ndiyo tu matumizi ya vitendawili. Haya huweza kupungua ama kuzidi kutegemeana na aina za vitendawili na jamii vinamotumika. Matumizi mengine ambayo leo hii yanajitokeza sana ni yale tuyakutayo katika fasihi-andishi. Kwa mfano, katika kitabu cha Isabelle Fremont cha Mfalme Aliyependa Vitendawili na Hadithi Nyingine²² hadithi ya kwanza ambayo kichwa

chake ndicho kimetumiwa kuwa cha kitabu, imetumiwa kuunda kitendawili kwa njia ambayo hadithi nzima yenyewe ni kitendawili. Katika tamthiliya ya E.N. Hussein ya Kinjeketile²³ Wamatumbi wanatumia kitendawili cha "udongo Mwekundu" sawa na vile ambavyo "Wazungu wawili wachunguliao dirishani" kilivyotumiwa na hapa kinaficha siri za upinzani na za mipango ya vita. Katika maandiko ya mwandishi huyu huyu ya Ngao ya Jadi²⁴ na Jogoo Kijijini kutambwa mtambaji humalizia kwa kanuni za vitendawili vya Kiswahili wakati hadhira ishindwapo kutegua vitendawili hivyo:

Mtambaji: Basi nipeni mji
Kiitikio: Nenda Kigoma
Mtambaji: Hapana asilani
Kiitikio: Nenda Dodoma
Mtambaji: Hapana asilani
Kiitikio: Nenda Dar es Salaam
Mtambaji: Ehee, sasa maana tawatolea.

Visa hivi basi, vinabaki kuwa vitendawili vya kuteguliwa. Hivi, pamoja na mashairi ya kufungia nyama yatajwayo katika Malenga wa Mvita²⁷ vinatupeleka mbele zaidi ya mawanda ya kawaida ya maana ya vitendawili. Ijapokuwa Ngao ya Jadi na Jogoo Kijijini ni kazi za majaribio, hatuna budi tuzitafutie nafasi yake katika fasihi-andishi ya Kiswahili. Na, mradi mwandishi mwenyewe kazipa kazi hizi sifa za utendawili na hata kitendawili cha "Jogoo Kijijini" hazijapata kuteguliwa kikamilifu (ijapokuwa tumempa mtambaji mji) ni dhahiri kuwa hata maana tuliyo zoea ya vitendawili haina budi ichunguzwe na kujadiliwa upya.

5.0 Mabadiliko ya Vitendawili

Tulisema kuwa fasihi-simulizi sawa na sanaa zingine, si kitu kilichosimama tisti tu bila kuathiriwa na mabadiliko ya kijamii katika nyanja zote za maisha.

Ni wazi kuwa sehemu kubwa ya makala haya imeyagusia baadhi ya mabadiliko haya kwa upande wa vitendawili. Katika makala ya Mwansoko (1981) mabadiliko ya wakati na utamaduni yamechambuliwa jinsi yanavyoathiri na kuunda vitendawili vipya. Jibu moja la "MACHICHA YA NAZI" limepewa vitendawili vitatu ambavyo vinaonyesha tofauti za wakati kutokana na lugha na maudhui yake yatofautiayo... Methali hizo ni "Bibi mweupe ametupwa mibani"

S.S. Farsi:1958:3), "Mwarabu wangu nimentupa Biwini"
(M.S. Khatibu:1978) na Mzungu katupwa Jalalani"
(M.S. Khatibu 1978).²⁸

Hapa, katika kitendawili cha kwanza jamii haijaingiliwa na watu wa nje, kwa hiyo "Bibi mweupe" ndiye atumiwaye mradi kukidhi haja ya ulinganishi wa rangi. Katika kitendawili cha pili jamii imeshaingiliwa na Waarabu, na katika kitendawili cha tatu wakoloni wa Kizungu tayari wameshajisimika kwa nguvu katikati ya wananchi. Tawala mbalimbali za kigeni zimeathiri uundaji na mabadiliko ya vitendawili vilivyotajwa.

Si tawala tu, bali pia mambo mapya yajitokezayo na yaletwayo katika jamii hulazimisha kuundwa kwa vitendawili vinavyoyasawiri. Gurudumu za gari zitaitwa "Watoto wanne ambao daima hufukuzana lakini hawakamatani", bunduki itaelezwa kuwa ni "Tantarara mlango wa chuma hauna huruma", na hata baadhi ya mambo ambayo yamekuwepo tangu zamani huweza kuelezwa kwa kutumia vitu vipya, kwa hiyo miguu huitwa kuwa ni "Gari la kila mtu."

Maendeleo ya kiteknolojia nayo pia yameleta mabadiliko hasa upande wa uwasilishaji, yaani kuhusu uhusiano wa fanani (mtega kitendawili) na hadhira (wategaji). Vipindi vya cheichei shangazi na watoto wetu katika Radio Tanzania ni mifano ya mabadiliko ya uwasilishaji huo kwani sasa vitendawili vyaweza kupata hadhira pana zaidi, labda ya mamilioni ya wasikilizaji kwa wakati mmoja: hadhira ambayo inasikia tu bila kumwona mtegaji wa kitendawili.

Badiliko lingine ni hilo lililotajwa kuhusu vitendawili kujitokeza katika fasihi-andishi. Hili linadai itolewe maana mpya na pana zaidi ya utanzu huu.

6.0 Hitimisho

Kutokana na yaliyoangaliwa na labda kuchambuliwa katika makala haya tunaweza kuhitimisha kuwa vitendawili ni mojawapo ya tanzu za fasihi-simulizi ambazo maudhui, matumizi na mabadiliko yake dhahiri yanapinga kabisa nadharia ya mkukuro wa mawazo tuliyotaja mwanzoni. Kutokana navyo, ni rahisi sana kuona vile ambavyo fasihi simulizi hukua, hufa, huzaliwa tena huendelea kufuatana na nguvu mbalimbali za kijamii. Kutokana na maendeleo yake haja ya wanazuoni kuyafahamu kwa undani mazingira ya jamii wanazochunguza vitendawili vyake inakuwapo sana; na haja hii huzusha haja nyingine kubwa ya kutahini nadharia zetu kila uchao zisije zikaachwa nyuma na wakati.

¹Mkukuro huu wa mawazo unaojitokeza katika baadhi kubwa ya kazi za wanazuoni wa mwanzo waliojaribu kutoa "misingi" ya taaluma ya fasihi-simulizi. Kati yao twaweza kuwataja T.S.Y. Sengo ambaye katika "Dibaji" ya Fasihi-Simulizi ya Mtanzania: Vitendawili analisisitiza hili amungapo mkono J.K. Nyerere aliposema, kati ya mengi mengine, kuwa "Hadithi hizi ni sehemu ya urithi wetu. Ni lazima mzijue na kuwafundisha wengine pia wazijue, zisijesahaulika baada ya kizazi hata kizazi" (Uk. vi.) Mtazamo huu unajitokeza pia katika kijitabu cha Peter S. Kirumbi cha Misingi ya Fasihi-Simulizi (Nairobi: Shungwaya Publishers 1976) wakati mwandishi atoapo "maana" ya fasihi-simulizi, maana itatanishayo na hata wakati mwingine kushitusha. Hofu ya uwezekano wa kusahauliwa kwa "urithi" wetu wa fasihi-simulizi imeonyeshwa pia na Maryamu Abudu ambaye katika "utangulizi" wa kitabu chake cha Methali za Kiswahili: Maana na Matumizi (Nairobi: Shungwaya Publishers (1978) amelia kwa ku sema, "Kama hatutazitunza (methali hizi) kuna hatari ya watoto na wajukuu wetu kuzisahau kabisa." Kilio hiki kimesisitizwa hivi karibuni na S.A.K. Mlacha ambaye katika makala yake ya "Methali kama chombo Muhimu katika Jamii" kakipigia muhuri wa hitima kwamba "Methali zimeshatayarishwa kwa ajili yetu" (uk. 12 wa makala ambayo hayajachapishwa).

²Akina Ruth Finnegan, Beuchat wanaelekea kukubaliana na wazo hili katika maandiko yao yahasuyo vitendawili ya (R.F.) "Riddles" katika kitabu chake cha Oral Literature in Africa (Oxford: Nairobi, 1970), na (P.D.B.) "Riddles in Bantu" katika Alan Dundes (Mhariri), The Study of Folklore (Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1965), kurasa za 182-205.

³(Nairobi/Kampala/Dar es Salaam: East African Literature Bureau, 1958).

⁴Katika makala yake au "Uchunguzi katika ushairi wa Kiswahili", yaliyotolewa katika semina ya Kimataifa ya Kiswahili, Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, 1978.

⁴(Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili, 1976).

⁵Katika makala yake au "Uchunguzi katika ushairi wa Kiswahili", yaliyotolewa katika semina ya Kimataifa ya

Kiswahili, Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, 1978.

⁶Mfano mzuri wa mkanganyiko wa mawazo yatokanayo na jicho la wachunguzi hawa Extra muros ri ule uhusuo methali ya "Dua la kuku halimpati mwewe" ambayo inadondolewa na mtaalamu Carol Eastman katika makala yake ya "The proverb in Modern Written Swahili Literature. An Aid to Proverb Eliciation, katika Richard M. Dorson (Mhariri) African Folklore (Bloomington) London: Indiana Univ. Press, 1972).

⁷Makala yale yale kama katika rejeo na. 2.

⁸Yanapatikana katika Bantu Studies, Vol. 6 No. 3 (1932).

⁹Angalia L. Harries, "Some Riddles of the Mwera people", katika African Studies, Vol. 6, No. 1 (1947); na makala yake mengine ya "Some Riddles of the Makua people", katika African Studies, Vol. 1, No. 4 (1942).

¹⁰Tazama "Tone Riddles from Southern Mozambique, Titekatekani of the Tshwa", katika Research in African Literatures, Vol. 3, No.1 1972), kurasa za 5-20. Makala haya haya yamo pia katika kitabu cha Bernth Lindfors (Mhariri) Forms of Folklore in Africa: Narrative, Poetic, Gronic, Dramatic (Austin & London: Univ. of Texas Press, 1977) kurasa za 204-221.

¹¹Makala yale yale yaliyotajwa katika rejeo na.2.

¹²Rejeo zuri ambalo huweza kutajirisha utafiti wa kiulinganishi kuhusu vitendawili vya yai ambalo ni nyumba isiyo na mlango, angalia kitabu cha Archer Taylor, English Riddles From Oral Tradition (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1951), hasa kurasa za 473-475.

¹³Katika Rhetoric iii 2(1405) Aristotle anasema: "Good riddles do, in general, provide us with satisfactory metaphors: for metaphors imply riddles, and therefore a good can furnish a good metaphor."

Tamko hili limedondolewa na R.A. Georges na A. Dendes katika makala yao ya "Toward A Structural Definition of the Riddle," JAF Vol. 76 (1963), uk. 116.

¹⁴Kwa maelezo zaidi kuhusu methali na vitendawili vya Wahehe, tazama makala ya Clement Ndulute, "Riddles

and Proverbs Among the Wahehe: Procedure and Social Function", yapatikanayo Literature Department, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

¹⁵ Kwa uchambuzi wa methali, misemo na vitendawili vya Wamasai soma kitabu cha S.S. Sanken, The Maasai (Nairobi: E.A.L.B., hakina tarehe za uchapishaji).

¹⁶ Makala yale yale ya rejeo na. 2.

¹⁷ Kuhusu sifa hii, maelezo na uchambuzi mrefu unapatikana katika makala ya John E. Kaemmer yaliyotajwa katika rejeo na. 10.

¹⁸ Makala ya L. Harries'ya "Makuà Song-Riddles from the Initiation Rites", African Studies Vol. 1, Na. 1 (1942) uk. 27-46, yanatoa mwanga kuhusu sifa hii ya vitendawili vya wimbo. Vitendawili hivi, kutokana na maelezo ya L. Harries, hutendwa kisanaa za maonyesho, navyo mara nyingi ni vya kiadilifu ijapokuwa maadili yake si ya moja kwa moja, yamejificha katika lugha ya kawaida ya mficho wa shughuli za jando na unyago. Vitendawili vya wimbo hupatikana pia kwa makabila mengi yafanyayo shughuli za jando na unyago, kwa mfano Wagogo, Wapare, Wapogoro, Wakaguru na wengineo. Mathalani vitendawili viwili vya Kikaguru vya

(i) Mpuluji mti wa mtoni, hata unyooke sana
haukatwi kwa madhumuni ya kujengea;

= Dada au ndugu wa karibu wa kike.

(ii) Maling'oki, pembe la nyati = mke.

¹⁹ Makala yale yale, uk. 185.

²⁰ Makala haya yanatazamiwa kutoka katika jarida la Kiswahili.

²¹ Makala haya yalitolewa kwa ajili ya majadiliano na Waalimu wa Kiswahili wa Mikoa ya Dar es Salaam na Pwani, Februari, 1981. (Hayajachapishwa).

²² Kimetafsiriwa na Lugha Enterprises Ltd. na kutolewa na Nairobi/Lusaka: Oxford University Press, 1967. Humo kuna hadithi kutoka Afrika Magharibi, Togo, Uganda, Ghana, Sierra Leone na Zanzibar.

²³ (Nairobi/Lusaka/Dar es Salaam: Oxford University Press, 1970).

- 24 (Nairobi/Lusaka/Dar es Salaam: Oxford, 1975)/
- 25 Kama rejeo Na. 24.
- 26 (London: Sheldon Press, 1930).
- 27 Yametajwa na Shiraghdin katika "Utangulizi,"
(Nairobi: Oxford Univ. Press, 1971), uk. 7-8.
- 28 M.S. Khatibu, "Vitendawili - Fani ya Fasihi-
Simulizi katika Mulika, Na. 13 (1978), uk. 21-28.

Bibliografia

- ABUDU, MARYAMU Methali za Kiswahili: Maana na Matumizi. Nairobi Shungwaya Publishers, 1978.
- ARISTOTLE: The Art of Rhetoric. Kimetafsiriwa na John Henry Freese. London: Heinemann & New York: G.P. Putmans Sons, 1926.
- ARNOT, D.W. "Proverbial Lore and Word Play of the Fulani", Africa, No.27 (1957).
- BASKERVILLE, R.G. Mfalme wa Nyoka na Hadithi Zingine. London: Sheldon Press, 1930.
- BEUCHAT, P.D. "Riddles in Bantu" Bundes Alan (Mhariri), The Study of Folklore. Englewood cliffs: Prentice Hall, 1965, uk. 182-205.
- BLACKING, J. "The Social Value of Venda Riddles" (African Studies Vol. 20 (1961)).
- DOKE, C.M. "Bantu Wisdom - Lore" African Studies, Vol. 6 No. 3 (1947), uk. 101-120.
- DUNDES, ALAN (Mhariri) The Study of Folklore. Englewood cliffs: Prentice Hall, 1965.
- EASTMAN, CAROL M. "The Proverb in Modern Written Swahili Literature. An Aid to Proverb Elicitation" in Richard M. Dorson ed. African Folklore Bloomington London: Indiana Univ. Press, 1972.
- FARSI, S.S. Swahili Sayings. Nairobi/Dar es Salaam Literature Bureau, 1958.
- FINNEGAN, RUTH Oral Literature in Africa. Nairobi: Oxford, 1979.
- FORTUNE, G. "Some Zezuru and Kalanga Riddles," NADA Vol. 28 (1951) uk. 30-44.
- FREMONT, ISABELLE Mfalme Aliyependa Vitendawili na Hadithi Nyingine. Kimetafsiriwa na Lugha Enterprises Ltd. Nairobi/Lusaka: Oxford University Press, 1967.

- GEORGES, R.S. &
DUNDES, A.
GRAY, E.
- HARRI, H.R.
- HARRIES, L
- HARRIES, L.
- HARRIES, L.
- HOLMAN, C. HUGH
- HUNT, N.A.
- HUSSEIN, E.N.
- HUSSEIN, E.N.
- KAEMMER, JOHN E.
- KFZILAHABI, E.
- "Toward a Structural Definition of the Riddle," JAF No. 76 (1973).
- "Some Riddles of the Nyanja People" Bantu Studies, Vol. 13, No. 4 (1939), uk. 251-291.
- "Matatizo ya Kudumisha na Kuie-ndelega Fasihi-Simulizi: Vitendawili vya Wairaqw". Kazi maalumu, Idara ya Iswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, 1976 (Haijachapishwa).
- "Makua Song Riddles from the Initiation Rites", African Studies Vol. 1, No. 1 (1942), uk. 27-46.
- "Some Riddles of the Makua People", African Studies, Vol. 1, No. 4 (1942), uk. 275-291.
- "Some Riddles of the Mwera People", African Studies, Vol.6, No.1 (1947), uk. 21-34.
- A Handbook to Literature. Indianapolis: Odyssey, 1975.
- "Shona Riddles", NADA, Vol. 34 (1957), uk. 66-74.
- Kinjeketile. Nairobi/Dar es Salaam/Lusaka: Oxford, 1969.
- Jogoo Kijijini. Nairobi: Oxford Univ. Press, 1975.
- "Tone Riddles from Southern Mozambique: Titeka tekani of the Tewa, Lindfors, Bernth (Mhariri), Forms of Folklore in Africa: Narrative, Poetic, Gnostic, Dramatic. Austin/London: Univ. of Texas Press, 1977, uk. 204-219.
- "Uchunguzi katika Ushairi wa Kiswahili" Makala yaliyosomwa katika Semina ya Kimataifa ya Kiswahili Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili, Dar es Salaam, 1978.

- KHATIBU, M.S. "Vitendawili - Fani ya Fasihi-Simulizi", Mulika Na. 13 (1978), uk. 21-28.
- KIRUMBI, PETER S. Misingi ya Fasihi-Simulizi. Nairobi: Shungwaya Publishers, 1976.
- KRAPPE, A.H. The Science of Folklore. London: Methuen, 1930.
- LAMBERT, H.E. "Some Riddles from the Southern Kenya Coast", Swahili, No. 33, 1962/3.
- LINDBLOM, G. "Kamba Riddles, Proverbs and Songs" Archives d'Etudes Oriantales, Vol. 20, Part III (1934) uk. 1-58.
- LINDFORS, BERNTH (Mhariri). Form of Folklore in Africa: Narrative Poetic, Gnostic, Dramatic. Austin/London: Univ. of Texas Press, 1977.
- MBUGHUNI, PATRICIA "Riddles: Food for Thought". Makala ya tazamiwayo kutoka katika Jarida la Kiswahili.
- MESSENGER, J.C. "Anang Proverb-Riddles" JAF, No. 73 (1960).
- MWANSOKO, H.J.M. "Mbinu za Uchambuzi wa Vitendawili", Makala yaliyosomwa katika Semina ya Waalimu wa Kiswahili wa Mikoa ya Dar es Salaam na Pwani, Februari, 1981 (Hayajachapishwa).
- NAKENE, G. "Tlokwa Riddles", African Studies, Vol. 2, No. 3 (1943), uk. 125-138.
- NASSIR, A. Malenga wa Mvita. Nairobi, Oxford, 1971.
- NDULUTE, CLEMENT L. "Riddles and Proverbs Among the Wahehe: Procedure and Social Functions", Department of Literature, Univ. of Dar es Salaam.

- NGOLE, S.Y.A. na SENGO, T.S.Y. (Wahariri) Fasihi Simulizi ya Mtanzania: Vitendawili - Kitabu cha Kwanza. Dar es Salaam Taašisi ya Uchuguzi wa Kiswahili, 1976.
- NORTON, W.A. na VELAPHE, H. "Some Sesuto Riddles with Their Translations", South African Journal of Science,² Vol. 21 (1924), uk. 569-572.
- NYEMBEZI, C.L.S. Zulu Proverbs. Johannesburg: Witwatersrand Univ. Press, 1954.
- OBECHINA, E.N. "Transition From Oral to Literary Tradition", Presence Africaine, No. 63 (1967).
- SCHAPER, I. "Kxatla Riddles and Their Significance", Bantu Studies, Vol. 6, No. 3 (1932) uk. 215-231.
- SENKORO, F.E.M.K. "Ng'ombe Akivunjika Guu.... Preliminary Remarks on the Proverb -story in Written Swahili literature" katika Dorsey, Egejuru na Arnold (Wahariri) Design and Intent in African Literature, Washington: Three Continents Press, 1981.
- SIMMONS, D.C. "Erotic Ibibio Tone Riddles", Man, No. 56 (1956).
- TAYLOR, A. "A Bibliography of Riddles. Helsinki, 1939.
- TAYLOR, ARCHER English Riddles from Oral Tradition. Berkeley/Los Angeles: Univ. of California Press, 1951.
- TOIT, B.M. du "Riddling Traditions in an Isolated South African Community" JAF, No. 79 (1966).

NYONGEZA: ORODHA YA VITENDAWILI VILIVYOTUMIWA

1. Adui mpenzi = Moto
2. Ba funua, ba funika = Nyayo wakati wa kutembea
3. Cheupe, chekundu, cheusi = Zambarau

4. Chifu kakaa juu ya sakafu wakati akina yakhe wamepuzika vitini = Boga
5. Gari la kila mtu = Miguu
6. Golori mbili zinakwenda mbio = Macho
7. Kinyuzi chembamba kimfungacho shujaa = Usingizi
8. Kitanda changu cha mkongachale = Bahari
9. Kuku wangu ametagia/atagiaye miibani = Nanasi/Mnanasi
10. Kunu pi! na kula pi! (Kipare) (Huku pi! na kule pi!) = Mkia wa kondoo atembeapo.
11. Mfupi kasimama mlangoni = Kufuli
12. Miguu mirefu imesimama uwanjani = Mvua
13. Mlima mrefu nimeupanda kwa kucha = Ugali
14. Mlima wa Munjili umejaa njia za kupitia ng'ombe = Mkeka
15. Mpuloji mti wa mulwanda, mhya unoye muno hantemwa jengo (Kikaguru: Mpuloji mti wa mtoni, hata unyooke sana haukatwi kwa madhumuni ya kujengea) = Dada au ndugu wa karibu wa kike.
16. Mtati hembe ya mbogo (Kikaguru: Haling'oki, pembe la nyati) = Mke
17. Mti mmoja una matawi saba, mane mabichi, mawili makavu moja lina wazimu = Ng'ombe (Miguu mine ni matawi mabichi, pembe mbili ni matawi makavu, na mkia mmoja ni tawi lenye wazimu).
18. Mtoto mdogo kapanda mti mkubwa = Sisimizi/Changaa
19. Mwarabu wangu mkali sana, ukimshika hashikiki, hana panga, hana shoka, hana kisu, hana mshale = Moto.
20. Mwarabu wangu nimemtupa Biwini = Machicha ya nazi.
21. Mzungu amembeba Mwafrika = Moto na chungu.
22. Mzungu anamlamba Mjaluo = Moto na chungu.
23. Mzungu katupwa biwini = Machicha ya nazi.
24. Ngongo ndii! = Mkungu wa ndizi.
25. Nikune kichwa nikupe moto = Kibiriti.
26. Nimekwenda msituni, nimewaona vyura watatu, wa kwanza anatembelea miguu mine, wa pile anatembelea miguu miwili, wa tatu anatembelea miguu mitatu = Hatua za

- kukua kwa mtu tangu anapotambaa; atembeapo vizuri na azeekapo na kutembea akitumia mkongojo.
27. Nimelima majani yote shambani mwangu nikasaza visiki viwili tu = Masikio baada ya nywele kunyolewa.
  28. Nimenunua sungura nimewavika kofia = Njiti za kibiriti.
  29. Nyelde! Nyele (Kimasai) (Yulee. huyu) = Tone la mwisho la maziwa litokano kibuyuni.
  30. Nyumba yangu haina mlango = Yai.
  31. Pa funua, pa funika = Nyayo wakati wa kutembea.
  32. Popoo mbili zavuka mto = Macho.
  33. Polopolo katika majani = Risasi.
  34. Shamba langu kubwa kisiki kimoja = Tumbo na kitovu.
  35. Tantarara mlango wa chuma hauna huruma = Bunduki.
  36. Tseh = Sindano idondokapo.
  37. Udongo mwekundu = Mkoloni wa Kijerumani.
  38. Uzi mwembamba umefunga dume kubwa = Usingizi.
  39. Wanangu wengi wote wamelala chango moja = Njiti za kibiriti.
  40. Watoto wane ambao daima hufukuzana lakini hawakamatani = Gurudumu.
  41. Watoto wa sultani wamevaa kofia za chuma = Njiti za kibiriti.
  42. Wazungu wawili wamechungulia dirishani = Makamasi.